

"אל משאת לכיש נחנו שמרים"

יהודה דגן

תל לכיש: גדולה שהייתה ואיננה

על גדות נחל לכיש, במרכז השפלה, ניצבת דוממת גבעה חשופה שבקרבה צפונים שרידי העיר הקדומה לכיש. תולדותיה חושפות את מגוון התרבויות ששלטו באזורנו בעת העתיקה וחלפו מן העולם, ואת האירועים הדרמטיים שלכיש השתתפה בהם. 80 שנה עברו מאז שננעצו המעדרים הראשונים בתל לכיש, ועדיין רב הנסתר על הגלגל.

חשיפת תל לכיש וחקירתו לאורך השנים

בשנת 1846 חפר א"ה לינארד ארמון גדול בחורבות נינוה, בירת אשור הקדומה (כיום בעיראק). בחדר הכס באתר נמצאו תבליטי אבן ועליהם תיאורי מצור וחורבן, ובצדם הכתובת: "סנחריב מלך אשור והעולם כולו יושב על כיסא משען ושלל העיר לכיש עובר לפניו". כך עלתה לכיש על מפת המחקר. הצעות שונות הועלו מאז ביחס למיקומה, שלבסוף זוהה כנונה בתל אֶ־דְוִיר שבשפלת יהודה ב-1928, בידי ו"פ אולברייט.

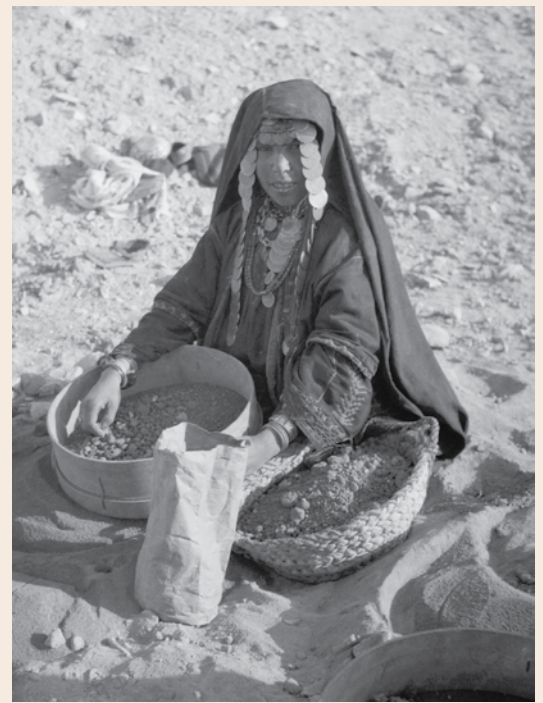
בשנת 1932 החלה משלחת בריטית בחפירה, בניהול ג"ל סטרכי. תושבי הכפר הסמוך קוביבה ובדווים מאזור באר שבע שימשו פועלים. ראשית נחפרו שמונה בתי קברות סביב התל, ובתל עצמו התרכזה החפירה בשער הפנימי והחיצוני. במרכז התל התגלה מסד אבן ששטחו 3000 מ"ר, שעליו הוקם מבנה אדמיניסטרטיבי גדול שהחופרים כינו "ארמון השליט". בהמשך נחשפו חומת העיר ו"מקדש השמש", נחפר השקע העמוק שבמזרח התל ובוצע חתך דרך השכבות בצפון התל. בחפיר שהקיף את התל בצפון-מערב, נחשפו שרידי מקדש מתקופת הברונזה המאוחרת.

בעונת החפירות השישית, ב-10 בינואר 1938, נסע סטרכי לירושלים להשתתף בחנוכת מוזיאון רוקפלר. סמוך לבית ג'וברין עצרו את רכבו פורעים ערבים וירו בו למוות. כעבור ארבעה חודשים חזרו חברי הצוות עם הממצאים ללונדון, שם עמלה אולגה טפנל במשך 20 שנה על פרסום דוחות החפירה. יוחנן אהרוני חפר בשנים 1966 ו-1968 ב"מקדש השמש", במטרה להשוותו למקדש "הישראלי" שחפר בערד, ושתוארך לתקופת הברזל ב'. בשנים 1973-1986 חפר

ד"ר יהודה דגן השתתף בחפירות לכיש בניהול 'אוסישקין בשנים 1973-1986, וניהל את עבודות השימור והשחזור שנערכו בתל בסיומו. משנת 1977 ניהל את מפעל הסקר של שפלת יהודה.

ב' מזר (משמאל) וח"א גינזברג בעת פענוח מכתבי לְכִישׁ בשטח, 1935 (המוזיאון הבריטי)

נערה בדואית מסוננת את עפר התל, 1938 (ארכיון המושבה האמריקנית)

בתל דוד אוסישקין, והתמקד בתולדות לכיש ותרבותה החומרית בתקופות הברזל והברונזה. בעונות האחרונות הוחל במפעל שחזור ושימור השרידים בתל. בשנת 1994 הוכרז התל גן לאומי, ובקרוב יחל שיקומו כחלק מתכנית המורשת הלאומית.

"אֶל אֲדָמוֹת לְכִישׁ": ארמון מבוג ומקדש עמוק

תל לכיש הוא מהתלים הגדולים והחשובים בדרום הארץ. הוא שוכן לגדות נחל איתן וסביבו אדמה פורייה. המתיישבים בתקופה הנאוליתית (האלף השישי לפנה"ס) הותירו במקום כלי צור. מהתקופה הכלקוליתית (האלף הרביעי לפנה"ס) נחשפו מגורים במערות במדרון וכן בגדות הנחל, ומתקופת הברונזה הקדומה (האלף השלישי לפנה"ס) התגלו מבנים ומערות במדרון הפונה לנחל, וייתכן שאף חומה. בתקופת הברונזה הביניימית (סביב 2000 לפנה"ס) התרכז היישוב בתחתית התל, מקום שבו התגלו מטילי נחושת ששימשו לסחר ולייצור כלים.

חשיבותה של לכיש עלתה בתקופת הברונזה התיכונה ב' (ראשית האלף השני לפנה"ס), אז נבנה על התל ארמון ענק ("ארמון המושל"). קירותיו נבנו לבנים מבוץ וטויוחו בסיד, ובמקום התגלו גם מחסנים ומדרגות המובילות לקומה שנייה. כל אלה מעידים על עוצמתו ועל חשיבותו של הארמון ושל המושל שישב בו. היישוב הוקף במערכת ביצורים: סוללת עפר אדירה שהורבדה בשכבות, בראשה חומת אבן ולרגליה חפיר. המבנה חרב בשרפה בשנת 1500 לפנה"ס בקירוב, ואולם לבני הארמון נצרפו באש העזה, וכך שרדו.

בתקופת הברונזה המאוחרת נבנה בחפיר מקדש, ששירת נוודים ואנשי שיירות בלי שתיפגע הגנת העיר. הריסות העיר שוקמו ובראש התל נבנה מבנה ציבורי גדול למושב השליט. בצדו נבנה מקדש בעל תכנית מצרית באופייה, ובחדריו נמצאו חפצים מצריים ייחודיים, בהם לוחית זהב ועליה האלה חתחור עומדת על סוס ואוחזת פרחי לוטוס. בבתי הקברות שסביב התל התגלו חרפושיות מצריות, וכלים מעוטרים מקפריסין ומאיי יוון. בתעודות אל-עמארנה מהמאה ה-14 לפנה"ס התגלו מכתבים המזכירים את לכיש, כולל האשמת השליט המקומי בסיוע לאויבי מצרים.

ממצא מפתיע נחשף בשער העיר בתוך שכבת שרפה: כלי מתכת ובהם לוח ברונזה, שבשוליו מוטבע הסמל המלכותי ("כרטוש") של רעמסס השלישי, מראשית המאה ה-12 לפנה"ס. נראה שהלוח נתלה בכניסה לעיר, לציון מעמדה במערך השלטון המצרי. עדויות לשרפה העזה שהחריבה את לכיש נמצאו גם באזורים נוספים, אך לא ברור מי הרס את העיר: בני ישראל או המצרים. דוד אוסישקין מייחס את חורבן לכיש הכנענית לשנת 1150 לפנה"ס, ימי המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל.

שרפה בתל לכיש (1982), אחת מני רבות בתולדות האתר

"לכיש 4": מכתב דרמטי מימי המצור הבבלי (באדיבות רשות העתיקות)

"בבור עתיק יומין" בלכיש

תל לכיש הנישא וצפונותיו משכו לאורך השנים גם את לבם של אנשי תרבות ורוח. כך למשל, רבים מכירים את שירו של ידידיה אגמון, "בוקרי לכיש" ("הו לכיש לכישה"), אך ידוע פחות הוא שיר שנדפס ב 15 ביוני 1956, בצד תווי הלחן, בעיתון "במעלה" (כ"ו, 8):

בְּבוֹר עֵתִיק-יוֹמִין הַיּוֹנִים תְּהִימָנָה

מְנַקֵּיךְ – עוֹרְקֵימִים עוֹד נֶחֱפֵשׁ!

הוֹ-הוֹ-הוֹ-הוֹ עוֹד נֶחֱפֵשׁ!

בְּמִשְׁטַח הַזְּרוּעַ – לְהַקֹּת-כֶּנֶף

אֵל הַתֵּל תִּצְפְּרָנָה,

וְחוֹפְזוֹת בֵּיעֵף –

אֵל אֲדָמוֹת לְכִישׁ.

מחבר המילים והלחן, עמנואל זמיר, הסביר בעיתון: בור עתיק יומין יש לרגלי החפירות של לכיש הקדומה, שם נקיקים רבים יש; ולדברי אנשי המקום – אולי מים רבים צפונים במ. גם יונים שמו משכנן בבור העמוק, ואבן כי תזרוק לתוכו – יעלו, יטו כנף ויתפזרו על פני השדות מסביב, למגינת לב אנשי הפלחה, אבל למשוש לב כל חובב טבע ותופעותיו.

בערב זמר שערך בהיאחזות הנח"ל הסמוכה סיפר זמיר לנוכחים שמראה היונים הפורחות מן הבור היה אחת החוויות המפעימות בחייו.

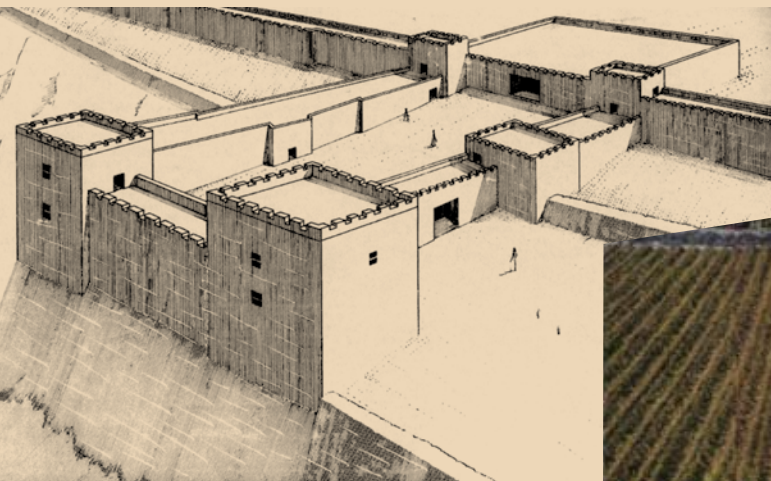
תבליט מצור לכיש מארמון סנחריב בנינוה (המוזיאון הבריטי, צילום: מייק פיל)

ימי הברזל והאש

תקופה ארוכה עמדה העיר בשיממונה, ונראה שלאחר זמן החלו רועים או מהגרים מאזור ההר בבנייה מעל העיר הכנענית ההרוסה. כך התגלו מסד אבן רבוע למבנה גדול ("ארמון A") וחדר צמוד ל"מקדש השמש" ובו חפצי פולחן: קובעות, מזבח לקטורת ומצבה מאבן. שרידי היישוב בשכבה זו אינם ברורים, אך המבנים חרבו בשרפה עזה. ייתכן שמדובר בעדות למלך המצרי שישק ולמסעו על ירושלים בשנת 925 לפנה"ס. מעל שכבת ההרס הוקמה עיר מתוכננת ומאורגנת היטב.

בשלב זה הפכה לכיש לעיר השנייה בחשיבותה ביהודה, לאחר ירושלים, עקב מיקומה האסטרטגי בגבול הדרומי. סביב העיר נבנתה חומה אדירה וקיר תמך אלכסוני לרגליה. בדרום-מערב התל נבנה שער גדול, שאין דומה לו בכל ארץ ישראל. דרך סלולה הובילה משולי התל לשער חיצוני, שהגן על השער הראשי. במרכז התל נבנה ארמון, על המסד ששרד מהתקופה הקודמת, תוך הגדלת שטחו לדרום, וסביבו מחסנים ואורות. ממזרח לארמון הממלכתי נחשפה מחצבה לאבני בנייה, ובצפון התל נחצבה באר מים שנכללה בתחום חומת העיר. שכבה זו חרבה ולא נשרפה, וייתכן שהדבר קרה ברעש האדמה שהתרחש בארץ בימי עזיהו (עמוס א, א). במקרא נזכרת לכיש גם בין "ערים למצור ביהודה", שבנה רחבעם (דברי הימים ב, יא), וייתכן שהוא היה זה שפיאר וביצר אותה באופן כה בולט.

שכבה III בתל מייצגת את שיא בניינה ועוצמתה של לכיש: השער והחומה שוקמו, המחסנים והאורות שופצו ובדרום נבנו בתי מגורים רבים, בעוד החלק הצפוני שימש קריית השלטון. בעיר נמצאו מעל 400 חותמות "למלך", ריכוז עצום המעיד שהייתה מרכז מינהלי חשוב. ארמון המצודה הורחב ובסמוך נתחם שטח גדול, שיייתכן שנועד להיות חצר לפרשים. דומה שמדובר בשיא ההכנות לקראת בוא הצבא האשורי של המלך סנחריב, שיצא ב-701 לפנה"ס לדיכוי המרד שפרץ מפניקיה בצפון ועד גבול מצרים. האשורים תקפו את עקרון ואת אשקלון הפלשתיות, ואז פנו אל לכיש בדרכם לירושלים. תבליטי הארמון בנינוה והממצא הארכאולוגי בלכיש מוסיפים מידע על הדרמה ההיסטורית שהתרחשה במקום.

שער העיר בשיא גדולתה (משמאל, איור: יהודית דקל), והשחזור המתוכנן

נקודת ההתקפה על העיר הייתה בפינה הדרומית-מערבית, וממערב כנגד שער העיר. האשורים שפכו סוללת עפר ואבן ברוחב כ-80 מ' (סוללת המצור היחידה המוכרת מתקופה זו). ראש הסוללה תוכנן להגיע לרגלי החומה החיצונית, לצורך הצבת אילי המצור ולהבקעת החומה, אך המגנינים התחכמו ושפכו סוללת עפר פנימית לחיזוק החומה. לצורך כך פונו בנייני המגורים הסמוכים לחומה, והובאו עפר ופסולת אבן מהמצבות במזרח התל. בחפירות הוברר שהאשורים הבחינו בשפיכת הסוללה הנגדית ולכן שינו את זווית השפיכה של סוללת המצור. בתחתית החומה נמצאו עדויות דרמטיות לקרב שהתחולל: חלקי נשק וקשקשי שריון, כובע חייל אשורי, קטעי שלשלאות להססת אילי המצור, אבני קלע ועוד. בנקודת הפריצה האשורית לעיר נמצאו 850 ראשי חצים, ממתכת ומעצם.

התבליט בנינווה מלמד רבות על הכנות האשורים למצור, מחנה המלך, טכניקת הלחימה ושלביה, מלחמתם הנואשת של תושבי העיר כנגד איילי המצור – זריקת לפידים, גלגלי מרכבות וחפצים כבדים כנגד הצרים – כמו גם על הסיום הטרגי, עם הליכת תושבי לכיש לגלות. ההרס בכיבוש העיר היה מוחלט: חיילי אשור לקחו מכל טוב, כסאות וריהוט, כלי נשק ומזון, ואז – כמו תמיד בלכיש – העלו את העיר באש. המשלחת הבריטית מצאה קברי אחים שבהם נטמנו כ-1500 ילדים, נשים וגברים. מלכיש עלו ראשי הצבא לירושלים כדי לשכנעו להיכנע, כמתואר במלכים ב יח ובישעיהו לו.

"ערי יהודה הנותרות" וייאוש של יאוש

לאחר פרק זמן חזר היישוב לתל, כנראה בימי יאשיהו (639-609 לפנה"ס). חומות העיר שוקמו ונבנה שער חדש, קטן מקודמו. מחוץ לשער נבנתה חצר מרוצפת חלוקי נחל וסביבה חדרים. מבנים אחדים נחשפו ממזרח לארמון המצודה, ולאורך הדרך שהובילה מהשער פנימה. שכבה זו חרבה בהרס שהותירו חילות בבל ביהודה בשנת 586/587 לפנה"ס, עליהם נאמר: "יְחִיל מְלֶכְךָ-בְּבָל לְחָמִים עַל-יְרוּשָׁלַם וְעַל כָּל-עָרֵי יְהוּדָה הַנּוֹתְרוֹת אֶל-לְכִישׁ וְאֶל-עֲזָקָה כִּי הִנֵּה נִשְׁאָרוּ עָרֵי יְהוּדָה עָרֵי מְבָצָר" (ירמיהו לד, ז). כלי החרס שנמצאו בשכבת החורבן, כגון 25 קנקנים שעל ידיותיהם טביעת ורדה (רוזטה), מסיעים לתעד ולתארך יישובים נוספים מאותו זמן בתחומי יהודה.

באחד מחדרי השער נחשפו 22 אוסטרקונים (חרסים כתובים) שנודעו כ"מכתבי לכיש". הם כתובים בשפה העברית ובלשון מקראית, ומספקים מידע רב ערך על הלשון ועל אוצר השמות בשלהי ממלכת יהודה. נראה שנשלחו בשיא המצור ממגני האזור למפקד בלכיש, ששמו יאוש, או מלכיש לירושלים. בחרס מס' 4, שנכתב משני צדדיו, נאמר: "יודע כי אל משאת לְכִשׁ נְחָנוּ שמרים ככל האתת אשר נתן אדני כי לא נראה את עזקה"; י' ידן סבר שהכוונה היא שעזקה כבר נכבשה, אך הגאולוג (ולימים השר) ב"ז בגין ניתח את הטופוגרפיה והציע שהכותבים חיכו לאותות אש מלכיש כיוון שלא יכלו לראות את עזקה, הנמוכה יותר. נוסף למכתבים נמצאו כתובות על קנקנים וכן "בולות" (טביעות חותם) רבות הנושאות שמות עבריים.

השרידים שנחשפו בשכבה הסמוכה לפני השטח עיקרם מהתקופה הפרסית, שממנה נותרו שרידי ארמון במרכז התל, קטן מקודמיו. יתכן ויישובו נמשך בראשית התקופה ההלניסטית (סוף המאה הרביעית לפנה"ס). ממזרח לארמון נבנה באותו זמן "מקדש השמש", שקיבל את שמו מכיוון שהדביר (קודש הקודשים) שבו פונה מזרחה. מאותה תקופה נמצאו 200 מזבחות אבן מעוטרים במערות סביב התל, ועל אחד מהם הכתובת "לבונה".

בתקופה ההלניסטית נדד המרכז העירוני האזורי למרשה, ובלכיש נותר רק יישוב דל, וכך גם בתקופה הרומית והביזנטית. בימי הביניים שימש התל לקבורה, ולאחר מכן שטח חקלאי לערביי הכפר קוביבה. העיר הגדולה והחשובה, ששיאה במאה השמינית לפנה"ס וששמעה הגיע עד לב האימפריה האשורית, שקעה בנבכי ההיסטוריה – עד לחשיפתה בדורות האחרונים.

לעיון נוסף:

1. ד' אוסישקין, לכיש בימי ממלכת יהודה: סיפור החפירות הארכאולוגיות החדשות, קדמוניות, ט"ו (58-59), 1982, עמ' 42-56.
2. הנ"ל, ההתקפה האשורית על לכיש: הנתונים מן הפינה הדרום-מערבית של האתר, ארץ ישראל, כ (1989), עמ' 97-114.
3. ב"ז בגין, כי לא נראה את עזקה, ירושלים 2000.
4. י' דגן, לכיש: עיר מבצר מרכזית בממלכת יהודה, לקט מאמרים, תל אביב 1989.
5. נ"ה טורטשינר (טור-סיני), תעודות לכיש, ירושלים ת"ש.
6. D. Ussishkin, *The Renewed archaeological excavations at Lachish (1973-1994)*, Tel-Aviv 2004.

בימים אלה נבנית תכנית לשימורו של תל לכיש, שחזורו והכשרתו לביקורי קהל כגן לאומי מוסדר, בניהול רשות הטבע והגנים ובאמצעות תרומה מטעם אוניברסיטת תל אביב. משרד ראש הממשלה יסייע בשיקום התל ופיתוחו למען חיזוק הקשר בין הציבור ובין תל לכיש, שהמודעות לחשיבותו בתולדותינו דעכה במידה ניכרת.

במסגרת התכנית ייבנה מרכז מבקרים לרגלי התל ובו העתק מתבליטי סנחריב, על רקע התל, בדיוק במקום שבו התחוללה הדרמה המתוארת בהם לפני כ-2700 שנה. בנוסף לתבליטים יוצגו במקום ממצאים ארכאולוגיים מהחפירות, וישולבו אמצעי מדיה בטכנולוגיה מתקדמת להצגה ולהמחשה של האירועים ההיסטוריים שהתרחשו באתר. שערי העיר ודרך הגישה אליהם ישוחזרו, ייסלל שביל למבקרים בין המונומנטים השונים בראש התל, ותוצב מערכת שילוט והמחשה באמצעים חווייתיים. באתר עצמו, הנמצא על שביל ישראל, יבוצע פיתוח נופי סביבתי למען הנוכחים והמטיילים.

אדריכל זאב מרגלית הוא מנהל אגף שימור ופיתוח ברשות הטבע והגנים.

